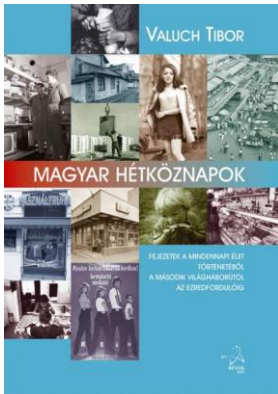


TÁRSADALOM ALULNÉZETBŐL



Valuch Tibor (2013)

Magyar hétköznapok

Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig

Budapest: Napvilág²

Német területen az *Alltagsgeschichte* jól ismert és alaposan kutatott terület. A keletnémet rendszerváltás kapcsán Lutz Niethammer nevét érdemes megemlíteni, aki kutatócsoportjával a történelmi tudat kontinuitásáról végzett mélyfúrást véletlenül éppen a rendszerváltás idején (Niethammer et al 1991). Azóta könyvtáryira nőtt a keletnémet rendszerváltás társadalomtörténetének irodalma, amelynek bemutatására itt most nem vállalkozhatom, nem utolsósorban éppen azért, mert politikai érdek volt „monitorozni”, hogyan alakul az államszocializmusból a kapitalizmusba történő átmenet sokszor még az egyesült Németországban is rögzös útja. A Hallében létrejött Max Planck Institut für ethnologische Forschung (magyarul néprajzi intézetnek lehetne fordítani) interdiszciplináris megközelítést alkalmaz, és elsősorban a volt államszocialista országokra fókuszált (ma már Kína és India is komoly kutatási témának számít a rangos akadémiai kutatóhelyen). Az intézet az angol *social anthropology* (társadalomnéprajz) nagy hagyományára is építkezik, hiszen az etnológiának és antropológiának külön-külön erős, a 19. századig visszanyúló tradíciói vannak mind az angol, mind pedig a német szakirodalomban.

Hazánkban ennél rosszabb a helyzet, pontosabban csak az elmúlt években kezdett komoly érdeklődés mutatkozni az államszocializmus mindennapjainak története iránt. A neves társadalomtörténész, Valuch Tibor új könyve éppen ennek a hiánynak a betöltésére vállalkozik, ami önmagában nagy kihívás. A *Magyar hétköznapok* ezt a feladatot maradéktalanul teljesíti. Valuch Tibor rengeteg adatot tár fel az államszocializmus időszakának kutatásaiból, kezdve a varsányi néprajzi mélyfúrásokon át Solt Ottília szegénységkutatásaiig. Nemcsak remek összefoglalót nyújt egy olyan korszak szakirodalmából, amelyet divat ma egységesen ideologikusnak minősíteni, vagy eredményeit mint újdonságokat újra felfedezni, hanem sokrétű önálló kutatási eredményeket tár az olvasó elé: gondolok itt például a hagyatéki iratok kreatív hasznosítására, a kortárs divat sokszínű elemzésére vagy a táplálkozás rekonstrukciójára. A kötet rendkívül adatgazdag, felöleli a fogyasztás és a mindennapok széles skáláját, szaktudományos eredményei pedig jelentősen differenciálják az államszocializmus állítólagos homogenitásának, kontinuuus szűrkeségének képét.

¹MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet

² A szerző ezúton szeretné megköszönni Dupcsik Csaba gondos szerkesztői munkáját és kritikai megjegyzéseit.

A fentiekén túl, immáron rendszerezve, öt dolgot szeretnék elismerően kiemelni. Először: a hétköznapiok története egyszerre hálás és hálátlan téma. Hálás, hiszen nagyobb olvasói figyelemre tarthat számot, mint egy száraz szakmunka. Hálátlan, mert bizonyítania kell, hogy nem pusztán tudományos népszerűsítő igénnyel íródott, hanem eredeti elemzéseket tartalmazó, elmélyült kutatómunka eredménye. Valuch Tibor könyve mind a két kívánalomnak megfelel. A szocializmus hétköznapijairól – ha mástól nem, a szüleitől – mindenki „tud” valamit, de ilyen rendszerező, komoly statisztikai apparátussal ellátott munka máig nem született.³ Azt, hogy a Budai Ifjúsági Parkban a '60-as években megkövetelték a nyakkendő és a rendezett külsőt, a jelen sorok írója édesapjától tudja; de ki tudja – a szakembereken kívül –, hogy mit jelentett a kivetkőzés vagy átöltözés, hogy az államszocializmusban volt Magyar Divatintézet, sőt, Országos Piackutató, vagy hogy miben illett férjhez menni egy falusi lánynak a '70-es évek közepén? Valuch Tibor az államszocializmus korszakának szakavatott ismerője – és ezt a tudását a kötet minden fejezetében bizonyítja. A kvalitatív kutatásokból leszűrt következtetéseit részletes statisztikákkal egészíti ki: megtudjuk, hogy az egyes társadalmi rétegekhez tartozó emberek jövedelmük hány százalékát költötték élelmiszerre, bútorra, ruházatra, cipőre és gyermekeik öltöztetésére (miközben fontos ismereteket nyerhetünk a táplálkozás, ruházódás pontos részleteiről, minőségéről is); képet kapunk arról, hogy mit is jelentett a hiánygazdaság, milyen irracionális elemek voltak a magyar fogyasztók viselkedésében, vagy mit is jelentett a kispolgári attitűdök ellen folytatott ideológiai harc. Ha valaki „kis színesekeket” vár a kötettől, az bizony csalódnia fog; Valuch Tibor könyve rendkívül alapos szakmunka, amelyben a szerző meggyőzően bizonyítja, hogy összekapcsolható a makro- és a mikroszint, és a rendkívül széles statisztikai apparátus jól összefér az antropológiai mélyfúrásokból szerzett ismeretekkel (bár az ismeretterjesztő érdekességek műfaja sem idegen a szerzőtől, lásd Valuch 2006).

A könyv második erénye az interdiszciplinaritás. Ezt az aspektust a mai projektekben előszeretettel hangsúlyozzák; művelni annál kevesebben művelik. Valuch Tibor kreatívan kombinálja a társadalomtörténetet, a néprajzot és a társadalomstatisztikát; így például megtudjuk, hogy a Trapper farmer a korabeli propaganda szerint „*semmivel sem rosszabb, mint ismert márkatársai, sőt, erősebb azoknál, s ráadásul még olcsóbb is, nem is kevéssel! Bőr emblémáját sem érheti rossz szó: izléses, modern, jópofa, ahogyan effajta holmihoz illik, az anyag »kéksége« ugyancsak kitűnő, vagyis szépen fakul...*” (Valuch 2013: 257), de azt is megtudjuk, hogy 1980-ban több mint negyedmillió Trapper farmert értékesítettek. (E sorok írója maga is büszkélkedhetett a márkával, noha természetesen a nyugati farmer számított igazán divatosnak, közkeletűbben menőnek.) A lakásokról is pontos statisztikát kapunk a különböző típusok részletes leírása mellett. Így nyomon követhetjük, hogyan változik meg fokozatosan a magyar lakáskultúra, hány fő lakik átlagosan egy szobában, milyen a lakások átlagos komfortfokozata, hogyan váltja fel a hagyományos paraszti építkezést a tájba kevésbé illő kockaház. De arról is képet kapunk, hogy az emberek hogyan táplálkoztak a Rákosi-korszak ínséges éveiben, hogyan próbáltak meg alkalmazkodni az általános áruhiányhoz, illetve hogyan váltotta fel a hetvenes években a szűkösséget az európai átlagot jobban megközelítő étkezési kultúra.

A harmadik szempont a történeti idő megválasztása. Az államszocializmust állítottam a recenzió középpontjába, hiszen a könyv legnagyobb része ezzel a korszakkal foglalkozik. De a kötet – ahogyan a cím is mutatja – a 40-es évektől a rendszerváltásig terjedő, hosszabb időszakot öleli fel, sőt, a táplálkozás, a lakhatás és a fogyasztás világában a Horthy-korszakra is kitekint. Elgondolkodtató – és erre még visszatérünk –, hogy a legtöbb területen a rendszerváltás után visszaesés és a társadalmi olló szétnyílása mutatkozik, amelyet a szerző mindenhol lelkiismeretesen bemutat, noha – helyesen – hangsúlyozza, hogy szegénység a Kádár-korszakban is létezett (lásd pl. Kemény István és Solt Ottília kutatásait). Nézzük például a lakhatást és vele

³ A kivételek között említhetem Kapitány–Kapitány (2007) nagy ívű munkáját, de ott elsősorban az adaptációs módokról esik szó.

együtt az újszegénységet: „Mindazok a problémák, amelyeket a szocialista korszakban a »szőnyeg alá« söpörtek, a rendszerváltást követően fokozottan jelentek meg. Egyes társadalmi csoportok gyors elszegényedése, marginalizálódása, mélyszegénnyé válása tartósan befolyásolta a lakásviszonyaik alakulását is. A 21. század első évtizedének a végén 260 000 volt a komfort nélküli és közel 100 000 a szükség- és egyéb lakások, lakott helyek száma, ami azt mutatja, hogy napjaink magyar társadalmában mintegy 1–1,2 millió ember lakásviszonyaira jellemző a nélkülözés. Arányát tekintve ez az ország népességének 9–10%-át jelenti” (Valuch 2013: 200). Az elszegényedés a táplálkozásban is megmutatkozott: az 1993-as felmérés során a megkérdezettek mintegy 20%-a naponta csak egyszer vagy kétszer evett: „Kalóriaértékben ez az utóbbi adat azt jelenti, hogy a kilencvenes évek elején a népesség egyötöde a létfenntartáshoz szükséges táplálékot sem vette magához [...] Az élelmiszerárak növekedése és az 1987–1993 között csökkenő jövedelmek miatt ismét milliós nagyságrendűre növekedett azoknak a társadalmi csoportoknak a létszáma, amelyekben a napi létfenntartáshoz szükséges minimális élelmiszerek beszerzése jelenti a legfőbb gondot” (Valuch 2013: 319). Kontinuitás és diszkontinuitás jól vizsgálható a szélesebb történeti perspektíva megválasztásával – akkor is, ha ez lényegesen több munkát, adatgyűjtést jelent.

A negyedik szempont a társadalmi rétegződés. Ma, amikor az osztályelemzés marxista csökevénynek számít, sokan még a társadalmi rétegződést sem tartják „komilfónak”. Nos, Valuch Tibor könyve szép példája a társadalomtörténet legjobb hagyományainak: mindenkor ügyel rá, hogy a társadalom minél szélesebb spektrumát feltérképezze, külön tárgyalva a falut és a várost, valamint az eltérő társadalmi csoportokat. A fogyasztás bizony létrehoz eltérő társadalmi rétegeket, társadalmi értékeket, adaptációs módokat – erre nézve említhetem Losonczy Ágnes kutatásait vagy Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor munkásságát. Hiszen egy társadalmi csoport presztízsét az eltérő ízlés (és persze lehetőségek) is szépen kifejezik. Nem véletlenül számított sokáig a falusi társadalomban vagy a városi munkásotthonokban státuszsimbólumnak a dísz tárgyakkal ékesített, csipketerítővel letakart televízió – amin ma már csak mosolyognánk.

Itt említeném meg a felemás modernizáció fogalmát, amelyet a szerző is használ: igen gyakran előfordult, hogy a földes padló mellett „megfért” a modern televízió, hűtőgép vagy később a videó – ugyanez igaz a státuszsimbólumnak számító autóra. „Az 1970-es évek közepe a lázas felhalmozás időszaka volt, és a falusiak mind a jövőbe tekintettek: házat építeni Tázlár központjában, fürdőszobát csináltatni, vagy, ha már mindez megvan, beszerezni egy Moszkvicot vagy egy Ladát. Ugyanakkor azonban a boldog autótulajdonosoknak legtöbbször eszük ágában sem volt eladni lovukat, amely továbbra is számos háztartás hűségese támasza maradt” – írja a Tázlár-on kutató Chris Hann (2013). A felemás modernizáció azt is jelentette, hogy sokszor a mentalitás alig-alig változott. Miközben volt tehát egy felülről jövő nivellálási szándék (amely a '70-as évektől már kevésbé érvényesült), a társadalom rétegzett volt – ennek talán legismertebb kutatója a korszakban Ferge Zsuzsa. Ez a rétegződés a fogyasztásban is megmutatkozott – ahogyan Valuch Tibor könyve pontosan dokumentálja.

És végül, az ötödik szempont. Az eddigiekből is kiderült, hogy Valuch Tibor nem fogadja el a totalitárius iskola leegyszerűsítő kommunizmus-képét és magyarázatát, hiszen egy tisztán totalitárius társadalomban társadalmi életéről sem beszélhetünk. Még a Rákosi-korszak mindennapjait is megfelelő távolságtartással elemzi – noha persze az általános életszínvonal- és fogyasztás-visszaesés a korszak jellemzői közé tartozott. De mégis, a korszakban is készültek statisztikák: éppen Ferge Zsuzsa számol be arról, hogy első munkahelye, a KSH a Rákosi-évek legnehezebb időszakában például megállapította, hogy hiába nőttek a bérek 55,1%-kal, az árak 85,5%-os növekedése miatt az 1952. évi reálbérek színvonala 16,4%-kal volt alacsonyabb, mint az 1949. évi. Gerő Ernő a jelentést olvasván kifakadt: „Maguk, ott a Hivatalban, nyomorpolitikát csinálnak!”

(idézi: Ferge 2012: 251). Pedig ha 1949-hez hasonlítottak, akkor már „szépítettek”: a rendszer szempontjából igazán az volt kínos, hogy az 1930-as évek második feléhez nem nőtt, egyes vonatkozásokban romlott az életszínvonal. A részletes számításokból azt is megtudjuk, hogy 1954-ben az átlagjövedelmek olyan nyomottak voltak, hogy a családfő tízévenként vehetett magának egy 1000 Ft-os télikabátot, a feleség 3 évenként szerezhetett be egy 400 Ft-os szövetrohát, a gyerekek pedig félvévenként jutott egy 90 Ft-os cipő... Ezek az adatok éppen nem a rendszer nagyszerűségét hirdették.⁴

Valuch Tibor is bőségesen idéz hasonló adatokat, ami a történész szorgalmát (is) bizonyítja. Nem igaz tehát az a sematikus kép, hogy az államszocializmusban minden csak „rossz” lehetett, kutatási eredményeik pedig – mint ma már érdektelen ideológia – kidobhatóak az ablakon. Valuch Tibor könyve nagyszerűen bizonyítja, hogyan hasznosíthatóak a korszak forrásai, dokumentumai. Vegyük például a munkásszállásokat: természetesen nem voltak ideális otthonok, sokszor még elfogadható szállások is alig. De kortárs felmérések szerint sokan azért laktak ott, mert így többet tudtak hazaküldeni az otthoniaknak – és demagóg módon megkérdezzük: *ma* hogyan élnek azok, akik külföldről, ráadásul többnyire méregdrága metropoliszokból támogatják itthon maradt családjukat? Ugyanakkor az is igaz, hogy a szállón élők mintegy ötödének semmije sem volt, vagyis a szálló nélkül az utcára kényszerültek volna – és oda is kényszerültek a rendszerváltás után. Valuch Tibor könyve ezt az egyszerű tényt is leszögezi. Ez is része az annyit szidott Kádár-korszaknak; mint ahogyan az is, hogy a munkásszállásokon uralkodó állapotokat a kortárs népművelők is szóvá tették. Nem újdonság tehát „leleplezni” a Kádár-kori szociálpolitikát.

Még egy szempontot vegyünk bele a dicsérendők sorába: a kötet szép kiállítását, amely a Napvilág kiadó érdeme, és a jól összeválogatott és terjedelmes fotódokumentációt, amely a szerző alaposágát dicséri.

Az elismerés után jöjjön a kritika. Itt két szempontot említenék, amelyek lényegében összefüggenek. Az első és talán legfontosabb a felemás modernizáció értékelése. A szerző is bemutatja, hogy a Horthy-korszak Magyarországá – ha csak a lakhatást, a ruházkodást és a táplálkozást nézzük is – bizony lemaradt a fejlett nyugat-európai országoktól. Összehasonlításképpen: a német munkások biciklivel rendelkeztek akkor, amikor a magyaroknál még luxusszámba ment egy kerékpár; míg 1927-ben a német munkáslakásokban nagyon ritkán volt fürdőszoba, a detroiti munkások négy-öt szobás, fürdőszobás lakásai gyakorlatilag egy szintre helyezték őket az európai középosztállyal. Egy 1929-es amerikai felmérés szerint 100 munkásból 36-nak volt rádiója, 13-nak zongorája, 76-nak varrógépe, 21-nek porszívója, 51-nek mosógépe és 47-nek autója. A jövedelmek emelkedésével nőtt az egyéb (étkezésen, ruházkodáson, és lakáson kívüli) kiadások százalékos aránya az amerikai munkásháztartásokban: míg 1895-ben 16% volt ez az arány, 1919-ben már 26%.

A kelet-európai lemaradás történetét Ránki György és Berend T. Iván dolgozta fel elsőként módszeresen a magyar szakirodalomban. Egy apró érdekesség: a 18. század derekán a Habsburg Birodalom átlagosan sokkal iparosodottabb volt, mint az észak-amerikai gyarmatok; és egy szinten állt a korabeli Japánnal (Kennedy 1992: 144). A lemaradásnak igen összetett okai vannak; a Monarchia felbomlása pedig kétségtelenül még jobban visszavetette a régió fejlődését, az egyetlen Csehszlovákia kivételével.

⁴ Ferge Zsuzsa emberi tartását mutatja, hogy egykori főnöke munkásságának emlékéért (aki később részt vett az új gazdasági mechanizmus kidolgozásában, és tisztázatlan körülmények között halt meg 1969-ben) megörökítette egy 2010-es tanulmányban (Ferge, 2010), olyan időszakban, amikor a „kommunizmusról” általában csak rosszat illik mondani.

E ponton fontos volna „behozni” a globális szempontot: miért is sikerült Magyarországon olyan felemásan a modernizáció? Valóban csak a kommunisták hibái vagy a rendszer „életképtelensége” miatt? Ferge Zsuzsa írja: „*A feltáró munkát tisztességesen elvégeztük, sőt a hatvanas évek vége felé odáig is eljutottunk, hogy felmutassuk, továbbra is van szegénység.* Nem tettük fel azonban a kérdés másik felét, ami akkor mameluk-magatartásnak tűnt volna, azt ugyanis, hogy miért és hogyan csökkenhettek az egyenlőtlenségek – és ezzel a szegénység – olyan radikálisan a háború előtti Magyarországhoz képest. *Erre máig nincs igazán érvényes válaszunk*” (Ferge 2010: 71; kiemelés – B. E.). Ehhez persze hozzá kell tenni, hogy a nagylelkű szociálpolitikát ideológiai és etatista okok is motiválták. Ettől függetlenül ma különösen érdemes volna objektíven megvizsgálni a munkáspárt társadalmpolitikáját. Miközben az a maximális program kétségtelenül *nem* teljesült, amit a párt hirdetett, meg kellene vizsgálni, hogy mi az, ami teljesült belőle? Ferge Zsuzsa említi a GYES születését, amelyre azért utalok, mert jó példa arra, hogy a politikai és alkalmasint gazdasági érdekeken túl kinél milyen szocialista meggyőződés (is) motiválta az ilyen irányú szándékokat (Ferge 2010: 72).

Valuch Tibor pontosan leírja, hogy a rendszerváltás utáni Magyarország éppen nem a nyugat-európai „norma” vagy életszínvonal utolérésének irányába halad. Elegendő átkelni a cseh-keletnémet határon, hogy lássuk a határt Kelet- és Nyugat-Európa között... Érdemes feltenni a kérdést: hogyan is értelmezendő, értelmezhető, hogy húsz év kapitalizmus után is felemás a modernizáció? Miért van az, hogy széles rétegek kimaradnak a posztindusztriális fejlődésből, és beszorulnak az alacsony képzettséget (sem) igénylő, rosszul fizetett állásokba, vagy legfeljebb a nyugat-európai irányú elvándorlásban reménykedhetnek, ha javítani akarnak a sorsukon? Ezeket a kérdéseket Magyarországról kiindulva nyilvánvalóan nem lehet megválaszolni, hiszen akkor csak egy etnocentrikus vagy mindent az egyszerű „megkésettésgből” magyarázó elméletekhez jutunk el. Holott a magyar felemás modernizációt csak a globális kapitalizmus összefüggésrendszerében lehet adekvátan elhelyezni.

A második szempont a fogyasztói szocializmus fogalma. A szerző azon az állásponton van, hogy ilyen nem létezett, mert a hiánygazdaság feltételrendszerében nem lehet rendes, a nyugat-európaihoz hasonló fogyasztásról beszélni. Csakhogy létezik-e egyáltalán normatív módon felfogott „fogyasztás”? Hiszen a kapitalizmus feltételei között is folyamatosan kimaradnak egyes (sokszor igen nagy) csoportok a normatívnak tekintett középosztálybeli fogyasztásból. Egy gettólakó amerikai fekete éppúgy elsősorban szénhidráttal és zsiradékkal táplálkozik, mint nálunk a szegényebb rétegek; éppúgy nem tudja megengedni magának a minőségi táplálkozást, mint ahogyan ez nálunk sem általános; és éppúgy ínséges körülmények között lakik, mint nálunk is a lepusztult telepekre kényszerült emberek. Miért *ne* beszélhetnénk tehát fogyasztói szocializmusról, ha azt az életszínvonalpolitikát értjük alatta, amelynek eredményeit a kötet olyan szépen dokumentálja? És ha összevetjük a magyar helyzetet más kelet-európai országokéval, nem volt-e akkor Magyarország az árubőség hazája, és nem volt-e kirakatországa nemcsak Kádárnak, hanem a megvalósítható szocializmusnak is? (Nigel Swain szóhasználatával.) Természetesen nem elvárható a szerzőtől egy teljes kelet-európai összehasonlítás; de egy kitekintés az elején jobban segítette volna a tájékozódást.

Összességében azonban elmondható, hogy a kitűzött feladatot – a Kádár-korszak fogyasztástörténetének bemutatását – a könyv maradéktalanul teljesítette, amivel nagy hiányt pótol a szakirodalomban és rengeteg új adattal gazdagította a korszak iránt érdeklődő (akár laikus) olvasót. Recenzióm végén hadd fogalmazzak meg egy további kutatást igénylő feladatot, amely már túlmutat a fogyasztástörténeten, de mégis nagyon befolyásolta az emberi élet minőségét – és ez éppen a közösségi élet bemutatása (ami egy önálló kötet témája lehet). Hiszen voltak szocialista brigádok, építőtáborok, táncesték, közösségi sport, a gimnáziumok, egyetem által szervezett kirándulások, a Hanság lecsapolása, az egyetemi színpad, gimnáziumi színpadok és más

rendezvények. Ez – különösen a rendszerváltás utáni időszakokkal összehasonlítva – tovább árnyalhatja a Kádár-korszak szocializmusának képét, amelyhez gazdag adalékot nyújt ez a szépen és igényesen kiállított, alapos kutatómunkára épülő, és a laikusok érdeklődésére is számot tartó kötet.

HIVATKOZÁSOK

Ferge Zs. (2010) *Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek*. Budapest: Napvilág.

Ferge Zs. (2012) *Vágányok és vakvágányok a társadalompolitikában*. Budapest: L'Harmattan.

Hann, Ch. (2013) Merre forog az idő kereke Tázlászron (és a társadalomnéprajzban)? *Eszmélet*. 100, 4, 167–185.

Kapitány Á. – Kapitány G. (2007) *Túlélési stratégiák: Társadalmi adaptációs módok*. Budapest: Kossuth.

Kennedy, P. (1992) A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Gazdasági változások és katonai konfliktusok, 1500-2000. Budapest: Akadémiai

Niethammer, L. – Plato, A. v. – Wierling, D. (1991) *Die volkseigene Erfahrung: eine Archäologie des Lebens in der Industrieprovinz der DDR*. Berlin: Rowohlt-BerlinVerlag.

Valuch T. (2006) *Hétköznapi élet Kádár János korában*. Budapest: Corvina.